

مقالات است تا خواننده در اسرع وقت بتواند به موضوع مورد علاقه یا مورد جستجوی خود برسد. برای این کار بیشتر دایرةالمعارفها مقالات و مدخل‌های خود را به ترتیب حروف الفبا منظم می‌کنند. هرچند در قدیم کتاب‌های دانشنامه‌ای مطالب خود را بر اساس علوم مختلف مرتب و منظم می‌کرده‌اند. از دیگر مشخصه‌های دانشنامه‌ها، به روز بودن مطالب و روزآمدی آنهاست. مطالب دانشنامه معمولاً برآیند دانش‌های زمانه است و از معارف زمان تألیف در آنها می‌توان آگاه شد نه مطالب قدیمی و تکراری یا نظریه‌پردازی برای مباحث اثبات‌نشده آینده.

با این توضیح باید گفت، پیشینه این قبیل کتاب‌ها در دنیا، خیلی درازدامن نیست و به شکل نوین آن از غرب آغاز شده و این نحوه دانشنامه، سوغات غرب برای دیگر کشورها بوده است. اما با کمی تفاوت ایرانیان و مسلمانان پیشرو در تألیف کتاب‌هایی دایرةالمعارف‌گونه بوده‌اند. در دایرةالمعارف‌های قدیمی فارسی یا عربی، مؤلفان به فراخور دانش خود گاه به مباحث قرآنی نیز توجه داشته‌اند و گاه برخی از آنها متعرض مباحث قرآنی نشده‌اند. اما در دایرةالمعارف‌های جدید مانند دایرةالمعارف اسلام در لیدن هلند، یا دایرةالمعارف اخلاق و دین زیر نظر میرچا الیاده و دانشنامه جهان اسلام و دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، مباحث قرآنی یکی از موضوعات اصلی این دایرةالمعارف‌هاست. زیرا قرآن و مباحث قرآنی، از اصلی‌ترین و مهم‌ترین موضوعات دین اسلام است و دانشنامه‌ای که متکفل بحث

قرآن در دایرةالمعارف‌ها و دایرةالمعارف‌های قرآنی

محسن معینی^۱

مقدمه

هرچند فکر تألیف دایرةالمعارف یا دانشنامه در شکل جدید را از دوران ولتر و اصحاب او، که به اصحاب دایرةالمعارف مشهورند، می‌دانند؛ اما در جهان اسلام در قرن چهارم به شیوه‌ای مشابه، نوشتن این قبیل کتاب‌ها شکل گرفت. در واقع ابن سینا با نوشتن دانشنامه علایی، و گذاردن نام دانشنامه بر کتاب خود پایه‌گذار این ژانر تألیفی بوده است. تعبیر دانشنامه و دایرةالمعارف ترجمه دقیقی از واژه فرانسوی آنسیکلوپدی یا واژه انگلیسی انسایکلوپدیا (Encyclopaedia) است. دایرةالمعارف‌ها از مهم‌ترین انواع آثار مرجع به شمار می‌روند.

آثار مرجع چندویژگی مهم و اصلی دارند که معمولاً دایرةالمعارف‌ها از مصادیق بارز این نوع کتاب‌ها هستند. نخست اینکه جامع موضوع تعریف شده و مانع اغیارند. به این معنی که اگر دایرةالمعارفی درباره موضوعی خاص، برای مثال اسلام یا قرآن، نوشته می‌شود این دایرةالمعارف باید واجد همه مباحث مرتبط با این دو موضوع باشد و مطلبی خارج از این دو موضوع در آن نباشد؛ همه زوایای پنهان و آشکار موضوع اسلام یا قرآن در آن بررسی شده باشد. دیگر ویژگی مهم این قبیل کتاب‌ها علمی بودن و پرهیز از جانب‌داری‌های غیرمنطقی است. برای این کار معمولاً در دایرةالمعارف‌ها به توصیف روی می‌آورند و از نظریه‌پردازی پرهیز می‌کنند. زبان مقالات در دایرةالمعارف معمولاً زبان معیار است و از زبان ادبی یا عامیانه پرهیز می‌شود.

اما از دیگر ویژگی‌های دایرةالمعارف، زودیاب بودن و نظم و ترتیب

اسلام می‌شود، نمی‌تواند از مباحث قرآنی خالی باشد. اما در دوران جدید با تخصصی‌شدن علوم و جزئی‌نگری در دانش، فکر نوشتن دایرةالمعارف‌هایی تخصصی در یک موضوع خاص هم شکل گرفت و نوشتن دایرةالمعارف‌هایی برای قرآن یکی از این انواع کتاب‌های تخصصی است. ما در این مقاله ابتدا به حضور قرآن و مباحث قرآنی در دایرةالمعارف‌ها پرداخته‌ایم و سپس به معرفی دایرةالمعارف‌ها و دانشنامه‌های قرآنی روی آورده‌ایم.

قرآن در دایرةالمعارف‌ها

● مفاتیح العلوم، این کتاب که از قدیمی‌ترین کتاب‌های دایرةالمعارفی است، تألیف ابوعبدالله محمد بن احمد بن یوسف کاتب خوارزمی و بین سال‌های ۳۶۷ تا ۳۷۳ق تألیف شده، برخی از اصطلاحات علوم دینی مانند فقه و کلام را توضیح داده اما متعرض مباحث مرتبط با قرآن نشده است. ترجمه‌ای از این کتاب توسط حسین خدیوچم در ۱۳۴۷ و سپس با تجدیدنظر در ۱۳۶۲ در تهران توسط انتشارات علمی و فرهنگی به چاپ رسیده است.

● یواقیت العلوم، تألیف نویسنده‌ای نامعلوم، که احتمالاً عالمی از قزوین بوده و این کتاب را پیش از سال ۵۳۷ق نوشته است. کتاب به مظفرالدوله طغرل تگین غازی بیک الب ارغو پسر یرتقش بازدار، حاکم قزوین، اهدا شده است. مطالب این کتاب در ۳۰ «فن»

سامان یافته و هر فن مشتمل بر یک فاتحه و دوازده مسئله و پاسخ آن است که مجموعاً شامل ۳۶۰ پرسش و پاسخ است. مؤلف خود در مقدمه گفته است که در این کتاب بیشتر مسئله‌هایی آمده که علما در محافل خلفا و مجالس بزرگان مطرح می‌کرده‌اند. عناوین فنون سی‌گانه این کتاب عبارتند از: در علم اصول دین (کلام)، در علم اصول فقه، در علم خلاف، در علم مذهب، در علم فرائض، در علم شروط، در علم تصوف، در علم معانی قرآن، در علم اسباب النزول قرآن، در علم ناسخ و منسوخ، در علم غرائب تفسیر، در علم قرائات، در علم نوادر قرآن، در علم غرایب حدیث، در علم امثال عرب، در علم معانی شعر تازی، در علم لغت، در علم نحو و اعراب، در علم تصریف، در علم عروض و نوادر صنعت شعر، در علم خط، در علم نوادر انساب و تواریخ، در علم تعبیر خواب، در علم رقی و افسون‌ها، در علم طب، در علم فلاحات، در علم نجوم، در علم مساحت، در علم حساب، در علم فال و زجر و خاتمه‌ای در قصه بشیر و شادان. این کتاب به تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه نخستین بار در ۱۳۴۵ ش در تهران مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی و چاپ دوم آن در ۱۳۶۴ ش در مؤسسه اطلاعات صورت گرفته است. مطالب ابواب قرآنی این کتاب بسیار مفید و ارزشمند است.

● جامع العلوم، یا ستینی، دایرةالمعارفی کوچک تألیف فخرالدین رازی (متوفی ۶۰۶ هـ) که در یک مقدمه، شصت باب و یک خاتمه ترتیب و تبویب یافته و دربردارنده علوم مختلفی است. ابواب

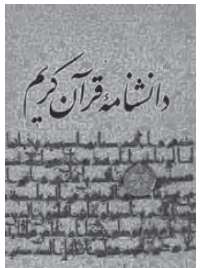

کتاب به این جهت که مبانی مقدمات و تعاریف علوم مختلف، حتی عروض، موسیقی و نظائر آن را دربر دارد از آثار نفیس و قابل مطالعه است. در قسم اول، مقاله اول در ادبیات، مقاله دوم در شریعت، مقاله سوم در تصوف و مقاله چهارم در علوم محاوره و قسم دوم، مقاله اول در حکمت عملی، مقاله دوم در اصول حکمت نظری، مقاله سوم در ریاضی، مقاله چهارم در فروع علوم طبیعی و مقاله پنجم فروع ریاضی قرار دارد. در قسم اول کتاب مخصوصاً در بخش شریعت بسیاری از مسائل قرآنی و علوم مربوط به قرآن آورده شده و مؤلف به خوبی از آن‌ها بحث کرده است. آملی در این بخش (شریعت) که علوم مذهبی را آورده فن دوم را به قرآن اختصاص داده و در ذیل این فن که تفسیر نام دارد مباحث: لغات قرآن، قرائت، وقوف، اعراب، اسباب النزول، ناسخ و منسوخ، تأویل، قصص، استنباط دلایل بر مسائل اصول و فروع، اعجاز، علم به خواص و فضل قرآن، علم ارشاد و مواعظ را آورده است. او همچنین فن ششم را به قرائات اختصاص داده است. نفائس الفنون، نخستین بار در سال‌های ۱۳۰۷-۱۳۰۹ ق و بعد از آن در سال‌های ۱۳۱۶ و ۱۳۱۷ ق نشر یافته و در سال ۱۳۷۷ ق نیز از سوی انتشارات اسلامیة تهران به چاپ رسیده است.^۲

● مفتاح السعادة و مصلح السیادة تألیف عصام‌الدین ابوالخیر احمد بن مصطفی مشهور به طاش کوپری زاده (۹۰۱-۹۶۸ ق)، دانشنامه‌ای است به زبان عربی، در موضوعات علوم، در انواع علوم و فنون و موضوعات آن‌ها، که متضمن مشهورترین تصنیفات در هر

شصت‌گانه این کتاب شامل کلام، فقه، اصول فقه، قرآن و تفسیر و حدیث، ادبیات، طب، داروشناسی، هندسه و ریاضیات و دیگر علوم است. فخر رازی در باب هشتم که به علم تفسیر اختصاص داده ابتدا اصول ظاهری (الاصول الظاهرة) این علم را در سه اصل بررسی کرده، سپس اصول المشکله را در سه اصل و سرانجام الامتحانات که شامل سه امتحان است سه پرسش از سه آیه قرآن مطرح کرده و به آن‌ها پاسخ داده است (ص ۱۲۵-۱۳۱). باب نهم این کتاب علم دلایل الاعجاز است که مطالب این باب نیز در شکل باب سابق شامل اصول ظاهری، اصول مشکل و امتحانات نوشته شده (ص ۱۳۲-۱۴۰)؛ باب دهم نیز با عنوان علم القراءة به همان شکل و دربردارنده حقیقت قرائت‌های مختلف، ذکر نام قرای سبعة و وجوه قرائت الحمد لله را آورده است (ص ۱۴۱-۱۴۶). البته در ابواب دیگر این کتاب نیز به مناسبت به مباحث قرآنی پرداخته است. چاپ جدیدی از این کتاب به تصحیح سیدعلی آل داود در سال ۱۳۸۲ در تهران بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار چاپ و منتشر شده است.

● نفائس الفنون، نوشته شمس‌الدین محمد بن محمود آملی، دایرةالمعارفی است در علوم گوناگون که در بین سال‌های ۷۳۵ تا ۷۴۲ ق تألیف شده است. این کتاب دارای دو قسمت است: قسمت اوایل و قسمت اواخر، و مجموعاً شامل ۹ مقاله و هر مقاله منقسم به چندین فن است. مؤلف از نظر ترتیب مطالب قسمت ثانی را به علت اشتغال بر علوم اسلامی بر قسمت اول مقدم داشته است. این

موضوع، به همراه مختصری از شرح حال برخی از مصنفان کتب تدوین شده است. طاش کوپری زاده در کتاب خویش ۱۵۰ رشته از علوم و فنون گوناگون رایج در جهان اسلام را شرح داده و پسر وی این کتاب را به ترکی ترجمه کرده و تعداد علوم مندرج در آن را به پانصد رشته علمی افزایش داده و آن را موضوعات العلوم نامیده است.

می‌توان ادعا کرد که تقسیم‌بندی علوم طاش کوپری زاده کامل‌ترین تقسیم‌بندی و طبقه‌بندی است که تاکنون انجام گرفته است.^۳ در اینجا جدای از بحث طبقه‌بندی او از علوم، به علوم مربوط به قرآن که در کتاب او اشاره شده، می‌پردازیم. وی در بخش علوم مربوط به خط و فروع آن، به علم خط مصحف اشاره‌های گذرا کرده است. در بخش علوم متعلق به الفاظ و فروع آن به علم مخارج حروف و هدف و موضوع آن و کتب ابن جزری و شاطبی اشاره کرده است. همچنین یادی از علم طبقات مفسران و طبقات قراء کرده است. در بخش ششم یعنی بخش علوم شرعی و فروع آن علوم قرآنی را آورده است: علم قرائت، ائمه قاریان از صحابه و تابعان، سپس قراء سبعة. سپس سه قاری که قاریان ده‌گانه را کامل می‌کنند و آنگاه مصنفان مشهور این علم را آورده است. در بخش علم تفسیر قرآن، پس از بیان موضوع و هدف آن به مفسران بزرگ از صحابه، تابعان، و مفسران دیگری مانند واحدی و ثعلبی اشاره کرده است.

پس از این بخش به علمی مثل فقه و اصول فقه و حدیث و... پرداخته و سپس به علوم قرآنی می‌پردازد: در فروع علم قرائت به علم

مخارج حروف، علم مخارج الفاظ، علم وقفها، علم علل قرائات، علم رسم کتابت قرآن در مصاحف، علم آداب کتابت مصحف (که در آن به نکات ارزنده‌ای اشاره کرده است از قبیل اینکه: آیا کتابت قرآن به خط غیر عربی جایز است؟ اختلاف در خرید و فروش مصحف، ایستادن برای مصحف بدعت است، استحباب بوسیدن مصحف، استحباب پاک نگاه داشتن مصحف و غیره).

در فروع علم تفسیر به علم شناخت مکی و مدنی، علم شناخت حضری و سفری، علم شناخت [آیات نازل شده در [روز و شب، علم شناخت [آیات نازل شده در [تابستان و زمستان، علم شناخت فراشی و نومی، علم شناخت زمینی و آسمانی، علم شناخت اولین [آیه‌ای که] نازل شد، علم شناخت اسباب نزول، علم شناخت آنچه نازل شد بر زبان صحابه، علم شناخت آنچه نزولش تکرار شد، علم شناخت آنچه حکمش از نزولش یا نزولش از حکمش مؤخر گردید، علم شناخت آنچه جداجا و آنچه [از سوره‌ها] جمعی نازل شد، علم شناخت آنچه از [وحی توسط جبرئیل] به تنهائی یا با مشایعت [فرشتگان] نازل شد، علم شناخت آنچه بر بعضی انبیا نازل گردید و آنچه قبل از پیامبر بر احدی نازل نشده است، علم شناخت کیفیت نزول قرآن، علم شناخت اسامی قرآن و سوره‌های آن، علم شناخت جمع و ترتیب آن، علم شناخت عدد سوره و آیات و کلمات و حروف قرآن، علم شناخت حافظان و راویان آن، علم شناخت عالی و نازل از اسانید قرآن، علم شناخت متواتر و مشهور و آحاد و شاذ و موضوع و مدرج، علم شناخت

قرآن، علم شناخت اسامی کسانی که درباره آن‌ها آیه‌ای نازل شده، علم شناخت فضائل قرآن، علم شناخت برترین آیات قرآن (افضل و مفضول قرآن)، علم شناخت مفردات قرآن، علم شناخت خواص قرآن، علم شناخت رسم الخط و آداب کتابت آن، علم شناخت تفسیر و تأویل و بیان شرف آن، و در آن مباحث تفسیر و تأویل، وجه نیاز به علم تفسیر، در شرافت علم تفسیر وجود دارد، علم شناخت شروط مفسر و آداب آن، علم شناخت غرائب تفسیر، علم شناخت طبقات مفسران، پس از این علوم به برخی علوم مانند علم خواص حروف و فواتح سوره‌ها، علم دفع مطاعن قرآن و ... اشاره کرده است و در علوم فقه و اخلاق که در پی آن آمده که آن‌ها نیز به قرآن نزدیک بوده و مبنای شکل‌گیری آن‌ها قرآن بوده است. این کتاب در حیدرآباد دکن و سپس در بیروت و قاهره بارها به چاپ رسیده است.

● کشف اصطلاحات الفنون، کتابی دایرةالمعارفی به فارسی و عربی (مخلوط) در تعریف و شرح اصطلاحات رایج در علوم و کتب علمی و ادبی اسلامی، تألیف محمد تهمانوی، که یکی از مهم‌ترین و وسیع‌ترین دایرةالمعارف‌ها در میان کتاب‌های مرجع اسلامی به شمار می‌رود. مؤلف در تدوین این کتاب مجموعه‌ای از کتاب‌های علمی و ادبی و فرهنگ‌نامه‌های علمی پیش از خود را مد نظر داشته است، و عین عبارات مؤلفان را اغلب با ذکر نام کتاب مرجع، نقل می‌کند. این کتاب دارای مدخل‌های قرآنی معتناهی است. عناوین قرآنی این کتاب عبارتند از: آخره، آدم، آیه، احد، اسلام، اعراف، اقتباس،

بیان موصول‌های لفظی و مفصول معنوی، علم شناخت اماله و فتح و ادغام و اخفاء و قلب، علم شناخت مد و قصر، علم شناخت تحقیق همزه، علم شناخت کیفیت حفظ قرآن، علم شناخت آداب تلاوت، علم شناخت جواز اقتباس از قرآن، غریب قرآن، علم شناخت آنچه در قرآن به غیر لغت حجاز است، علم شناخت آنچه در آن از غیر لغت عرب وجود دارد، علم شناخت وجوه و نظائر، علم شناخت معانی اداتی که مفسر به آن‌ها نیاز دارد، علم شناخت اعراب قرآن، علم شناخت قواعد مهمی که مفسر بدان‌ها نیازمند است، علم شناخت محکم و متشابه، علم شناخت مقدم و مؤخر قرآن، علم شناخت عام و خاص و مجمل و مبین در قرآن، علم شناخت نسخ و منسوخ آن، علم شناخت مشکل قرآن یا موهوم اختلاف و تناقض در آن، علم شناخت مطلق و مقید قرآن، علم شناخت منطوق و مفهوم قرآن، علم شناخت وجوه مخاطبان آن یا خطابات آن، علم شناخت تشبیه و استعاره‌های قرآن، علم شناخت کنایه‌ها و تعریض‌های قرآن، علم شناخت حصر و اختصاص، علم شناخت ایجاز و اطناب، علم شناخت خبر و انشاء، علم شناخت بدائع قرآن، علم شناخت فواصل آیات، علم شناخت فواتح سوره‌ها، علم شناخت پایان سوره‌ها، علم شناخت مناسبت آیات و سوره‌ها، علم شناخت آیات شبیه به یکدیگر، علم شناخت اعجاز قرآن، علم شناخت دانش‌های استنباط‌شده از قرآن، علم شناخت امثال قرآن، علم شناخت قسم‌های قرآن، علم شناخت جدل قرآن، علم شناخت آنچه از اسامی و کنیه‌ها و القاب در قرآن آمده، علم شناخت مهمات

الاقتصاص، ام الكتاب، انسان، انسجام (که در آن برخی از آیات موزون افتاده را آورده است)، اتلاف، ایجاز، ایلاء، ایمان، ایهام، بدل، براءة، برزخ، بیان، بیع، تأویل، تحریف، ترتیل، ترعید (اصطلاحی در تلاوت و خواندن قرآن است)، تشبیه، تفسیر، تقوی، تکویر، تلاوة، توبه، جن، جناس، حج، حدیث، حذف، حشر، حشو، حمد، حیاة، خارق، خبیث، خطابه (در آن انواع خطاب‌های قرآن را آورده است)، خلق العظیم، خیر، دابة الارض، الذین، الذکر، الذنب، الرب، رجا، رجز، رزق، رضا، رقبه، روح، رؤیا، زبور، زکات، سبات، سبع المثانی، سجع، سحر، سدره المنتهی، سر، سرقت، سوره، شرع، شرک، شفاعت، شیطان، صبر، صدق، صدیق، صراط، صلوة، صلوة الوسطی، صوم، ضوء، طامة، طبقه، ظن، عالم، عصمت، علم لدنی، غیب، فطرة، قرآن، قرائت، قسَم، قضاء، قلب، قنوت، کذب، لوح محفوظ، لیلة القدر، متشابه، المثل، مجدله، مجاز، مجاز با زیاده و النقصان، مجمل، محبة، مده، مصحف، معجزه، معرفه، ملکه مناسبه، منافق، موت، نداء، نذر، نسخ، نسبی، نسیان، نص، نفس، نکاح، نهایه، هبه، هداية، وحی، وقف، یقین، یوم.

علاوه بر مدخل‌های فوق، مدخل‌های بسیاری از علم بلاغت (معانی، بیان، و بدیع) و علوم دیگر در این کتاب هست که مثال‌های آن همه قرآنی است ولی چون اصل مدخل غیر قرآنی است از ذکر عناوین مدخل در این فهرست پرهیز کردیم.

چاپ کامل کتاب، در ۱۸۶۲ م از طرف انجمن آسیایی بنگال در کلکته صورت گرفته که عیناً در تهران سال ۱۹۶۷ م/۱۳۴۶ ش

افست شده است.^۴ چاپ جدید و نفیسی از این کتاب در ۱۹۹۶م در بیروت، مکتبه لبنان ناشرون با تحقیق، ترجمه مطالب فارسی به عربی و آوردن معادل انگلیسی و فرانسوی برای مدخل‌ها در ۲ جلد به چاپ رسیده است.

● دایرةالمعارف اسلام، از معروف‌ترین و مهم‌ترین دایرةالمعارف‌ها درباره جهان اسلام که به زبان انگلیسی (چاپ اول آن به زبان فرانسوی و آلمانی هم بود ولی در چاپ و ویرایش جدید فقط به انگلیسی و فرانسوی است) و برخی از مهم‌ترین خاورشناسان آن را تألیف کرده‌اند.

دایرةالمعارف اسلام درباره دین اسلام و فرهنگ و تمدن اسلامی، زبان و ادب، تاریخ و جغرافیا، رجال، معارف دینی و عرفی اقوام و ملل مسلمان مقاله دارد. فکر تدوین این دایرةالمعارف در نهمین کنگره بین‌المللی خاورشناسان در ۱۸۹۲م در لندن به تصویب رسید و یک هیئت دوازده نفره مأمور بررسی و برنامه نویسی آن شد. مدتی اینکانتاس گلدتسیهر، خاورشناس مشهور مجارستانی سرپرست این جمع و مسئول تدارک این دایرةالمعارف بود، ولی چون اقامتش در لیدن مشکل بود، از این سمت استعفا داد. پس از وی، دخویه جانشین او شد و به سفارش او جمعی از همکاران و صاحب‌نظران مقالات و ویرایش اول این دایرةالمعارف را نوشتند. این مقالات ابتدا برای نظرخواهی چاپ شد و به پیشنهاد گلدتسیهر در کنگره سیزدهم خاورشناسان عرضه شد و مورد تأیید مجدد قرار گرفت و

ترجمه یازده دفتر شامل حرف آ و الف منتشر شد و سپس با مهاجرت دکتر یارشاطر به آمریکا ناتمام ماند.

اما چاپ دوم یا به تعبیر دقیق‌تر ویرایش دوم این دایرةالمعارف که همراه با اصلاح و تکمیل و افزایش‌های اساسی است، از دهه ۱۹۵۰م آغاز شد و در سال ۱۹۶۰م اولین جلد آن چاپ شد. چاپ جلد‌های بعدی این دایرةالمعارف در ۱۱ جلد تا حدود سال ۲۰۰۰م به طول انجامید. در صفحه‌عناوین جلد اول و ویرایش دوم این دایرةالمعارف آمده: «تدوین جمعی از خاورشناسان پیشگام، ویراسته کمیته ویرایش متشکل از گیب، کرامرز، لوی پروونسال، شاخت، با همکاری استرن به عنوان دبیرکل، با همکاری لوئیس، پلات، و ساخت و ذبیری دومونت و ساوری، با حمایت اتحادیه بین‌المللی فرهنگستان‌ها».

در این دایرةالمعارف مقالات قرآنی عدیده‌ای تألیف شده است. برخی از موضوعات و مقالات قرآنی در این دایرةالمعارف عبارتند از: معرفی صحابه و مفسران بزرگ از صدر اسلام تا دوره معاصر، مانند: علی بن ابی طالب، عبدالله بن عباس، ابوبکر، عبدالجبار همدانی، ابوحیان غرناطی، زمخشری، مفاهیم قرآنی، مانند: احقاف، اهل کتاب، اهل بیت، اصحاب کهف، عاد، عذاب، تفسیر (مقاله تفسیر در این دایرةالمعارف مقاله پر و پیمان و دارای مطالب مختلف درباره تاریخ تفسیر است)؛ معرفی تفاسیر و کتاب‌های علوم قرآنی مهم و عالمان علوم قرآنی و قاریان بزرگ جهان اسلام.^۵ ویرایش جدیدی از این دایرةالمعارف در دست تألیف است و از ۲۰۱۱م تاکنون چندین مجلد

کوچک از ویرایش سوم این دایرةالمعارف در بریل چاپ و منتشر شده است. این دایرةالمعارف را انتشارات بریل در لیدن هلند چاپ و منتشر می‌کند.

● دایرةالمعارف دین و اخلاق، زیر نظر میرچا الیاده، که از مهم‌ترین دایرةالمعارف‌ها در زمینه دین‌شناسی و اخلاق و اسطوره است، به سرویراستاری اسطوره‌شناس بزرگ رومانیایی میرچا الیاده تهیه شده و در ۱۹۸۷م منتشر شده است. ویراست جدیدی از این دایرةالمعارف در سال ۲۰۰۵م به چاپ رسیده است. در این دایرةالمعارف به دین اسلام هم توجه جدی شده و مقاله‌های زیادی درباره قرآن و علوم قرآنی و مفسران بزرگ قرآن در آن آمده است. مقاله تفسیر این دایرةالمعارف در ویراست قدیم و جدید (۲۰۰۵، ج ۱۳، ص ۸۹۴۹-۸۹۵۷) را اندرو ریپین نوشته و مقاله قرآن آن در ویراست قدیم را محمود ایوب با ویرایش وینسنت کرنل در ویرایش جدید نوشته و مقاله‌ای در ویرایش جدید به قلم عبدالله سعید در آن افزوده شده است (۲۰۰۵، ج ۱، ص ۷۵۶۱-۷۵۷۰).

● دایرةالمعارف فارسی، که اولین دایرةالمعارف عمومی به زبان فارسی است، از مهم‌ترین و کامل‌ترین کتاب‌های مرجع در زبان فارسی است. بخش زیادی از این دایرةالمعارف از دانشنامه کلمبیا ترجمه شده و بخش دیگر آن تألیف مؤلفان ایرانی است. برخی از مهم‌ترین موضوعات قرآنی این دایرةالمعارف عبارتند از: تک تک سوره‌های قرآن، مفاهیم قرآنی مانند: اصحاب الایکه، ان شاءالله، سدره المنتهی،

هیئت جدیدی برای پیشبرد این برنامه با شرکت و عضویت کسانی چون گلدتسیهر، براون، باریه دومنار، گوئیدی و دیگران به سرپرستی هوتسما تشکیل شد.

اغلب فرهنگستان‌های اروپا قول همکاری و کمک مالی برای این طرح دادند و قرار شد که دایرةالمعارف به سه زبان انگلیسی، فرانسوی و آلمانی منتشر شود. برخی از خاورشناسان بزرگی که در تهیه، تألیف و تدوین این دایرةالمعارف همکاری داشته‌اند عبارتند از: هوتسما، آرنولد، باسه، هارتمان، ونسینکه هامیلتون گیب، هفنینگ، لوی پروونسال، بارتولد، مارگلیوت، گلدتسیهر، هوار، نیکلسون، بروکلان، کارادوو، ماسینیون، مینورسکی و ده‌ها تن دیگر. این اثر در فاصله سال‌های ۱۹۱۳-۱۹۳۶م منتشر شد و ضمائم آن در سال‌های ۱۹۳۴ تا ۱۹۳۸م انتشار یافت. در سال ۱۹۳۵م گزیده‌ای از کل این دایرةالمعارف ۸ جلدی در یک مجلد به نام مختصر دایرةالمعارف اسلام، از سوی انتشارات بریل منتشر شد.

این دایرةالمعارف یا بخشی از آن به زبان‌های عربی، ترکی، فارسی و اردو ترجمه شده است. کار ترجمه این دایرةالمعارف به زبان فارسی یکبار به ابتکار سید حسن تقی زاده و همکاری وزارت فرهنگ آغاز شد، اما ادامه نیافت و بار دیگر به همت دکتر احسان یارشاطر و همکاری بنگاه ترجمه و نشر کتاب تحت عنوان دانشنامه ایران و اسلام آغاز شد و البته تمام مقالات این دانشنامه ترجمه دایرةالمعارف اسلام نبود و برخی از مقالات آن تألیف نویسندگان ایرانی بود. از این

اصطلاحات علوم قرآنی مانند: اسرئیلیات، سوره، مصحف، کتاب‌های قرآنی مانند: اعجاز القرآن باقلانی، ترجمان القرآن، تفاسیر قرآنی مانند: تفسیر جلالین، کنف الاسرار و عدة الابرار، معرفی مفسران و قاریان مانند: شریف رضی، زمخشری، طه حسین، و از این قبیل.

● دایرةالمعارف تشیع، که مقالات آن بیشتر از دیدگاه شیعیان نوشته شده است. در سال ۱۳۶۰ش مقدمات تألیف آن فراهم شد. بانی آن مرحوم ابوالفضل تولیت، متولی آستانه حضرت معصومه (س)، بود که برای انجام این کار بنیاد اسلامی طاهر را تأسیس کرد و اموال خود را وقف این بنیاد کرد. کار تدوین این دایرةالمعارف در ابتدا به آقای دکتر مهدی محقق سپرده شد، اما وی در سال ۱۳۶۳ از این کار کناره گرفت و هیئتی مرکب از مرحوم احمد صدر حاج سیدجوادی، کامران فانی و بهاءالدین خرمشاهی سرپرستی آن را بر عهده گرفتند. مقالات قرآنی در این دایرةالمعارف حجم معتناهی را به خود اختصاص داده است. در این دایرةالمعارف مقاله تفسیر مقاله‌ای حجیم است آن چنان که به‌طور جداگانه نیز به چاپ رسیده است. در مقاله تفسیر این دایرةالمعارف بیشتر تفاسیر شیعی اعم از چایی و غیرچایی معرفی شده است. موضوعات مقالات قرآنی دیگری که در این دایرةالمعارف آمده عبارتند از: سوره‌های قرآن، مفاهیم قرآنی، مفسران شیعه، قاریان قرآن، کتاب‌های قرآنی و علوم قرآنی شیعی و برخی نهادها و مؤسسات قرآنی.

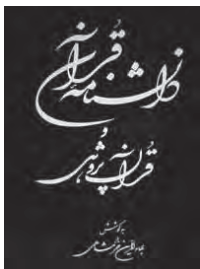
● دانشنامه جهان اسلام، که کار تألیف آن در سال ۱۳۶۲ش

این قبیل در این دانشنامه مدخل است و به‌طور مفصل درباره آن‌ها بحث شده است.

۲) مفاهیم قرآنی. برخی از مدخل‌های این دانشنامه تماماً صبغه قرآنی دارد و ذیل برخی از آن‌ها علاوه بر مباحث قرآنی، از دیگر علوم هم مباحثی آمده است. برای مثال مدخل‌های سجین، سجیل، و از این قبیل بیشتر از دیدگاه قرآن و تفاسیر نوشته شده اما برخی مدخل‌ها مانند: دعا، تأویل و غیره علاوه بر مباحث قرآنی در احادیث و در فلسفه و عرفان هم درباره آن‌ها بحث شده است.

۳) مفاهیم اخلاقی. بسیاری از مفاهیم اخلاقی که پس از اسلام متفکرانی مانند ابوحامد غزالی و خواجه نصیرالدین طوسی و نراقی در کتاب‌های اخلاقی خود بررسی کرده‌اند، ریشه قرآنی داشته و در این دانشنامه هم به‌خوبی حق آن‌ها ادا شده است. مفاهیمی مانند تقوا، حسد، تکبر، تواضع، حق والدین، حق فرزندان و از این قبیل که مقالات آن‌ها هم واجد مباحث قرآنی است و هم مباحث حدیثی و اخلاقی در آن مدخل‌ها به‌تفصیل بحث شده است.

۴) علوم قرآن و تفسیر. در این دانشنامه مهم‌ترین تفاسیر جهان اسلام اعم از شیعه و سنی به‌طور جداگانه مدخل قرار گرفته و مواردی هم که جداگانه مدخل نشده، در ذیل نام مفسر مربوطه معرفی شده است. تفاسیر مهمی چون تفسیر طبری، تفسیر فخر رازی، تفسیر قرطبی، تفسیر امام حسن عسکری، تفسیر علی بن ابراهیم قمی، تفسیر نعمانی و تفسیر تیبان شیخ طوسی از این قبیل و مواردی هم

مانند تفسیر بیضاوی در مدخل مفسر یعنی بیضاوی معرفی شده است. مباحث علوم قرآنی هم از دیگر مدخل‌های قرآنی این دانشنامه است، مانند: حوامیم، حروف مقطعه و غیره.

۵) مفسران و قاریان و مقریان. از دیگر موضوعات مهم قرآنی در این دانشنامه معرفی قاریان نخست در صدر اسلام، قراء سبعه و مفسران بزرگ از صدر اسلام تاکنون است. مفسرانی چون بیضاوی، سعید حوئی، محمد عزت دروزة و عالمان بزرگ علوم قرآن هم از دیگر مدخل‌های این دانشنامه است.

از نکات مهمی که درباره این دانشنامه باید افزود مقالات بزرگ تفسیر، ترجمه قرآن و تأویل است که به جهت بزرگ بودن آن‌ها به‌صورت جداگانه به چاپ رسیده و برخی از آن‌ها به زبان انگلیسی نیز ترجمه شده است. مقاله تفسیر این دانشنامه در چهارده بخش تدوین شده است:

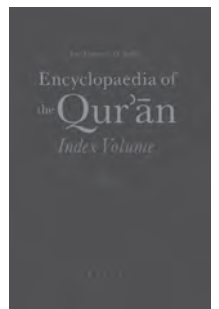
بخش یک: کلیات نوشته مهرداد عباسی که در آن واژه‌شناسی، اصطلاح تفسیر، تفسیر و تأویل، ضرورت و اهمیت تفسیر، تفسیر به رأی، مراحل و اقسام تفسیر بحث شده است. بخش دو: تفسیر پیامبر (ص) تألیف محمدعلی مهدوی راد؛ بخش سه: تفسیر اهل بیت (ع) تألیف محسن قاسم پور؛ بخش چهار: تفسیر صحابه، تألیف علیرضا بهار دوست؛ بخش پنج: تفسیر مآثور تألیف محمدعلی مهدوی راد؛ بخش هفت: تفسیر ادبی تألیف باقر قربانی زرین؛ بخش هشت: تفسیر فقهی تألیف مهرداد عباسی؛ بخش نه: تفسیر عقلی - کلامی تألیف

در بنیاد دایرةالمعارف اسلامی به سرپرستی دکتر مهدی محقق آغاز شد. مدیران بعدی این بنیاد پس از دکتر محقق، دکتر نصرالله پورجوادی، مهندس سیدمصطفی میرسلیم و دکتر غلامعلی حداد عادل بوده‌اند. این دانشنامه اکنون به جلد هفدهم تا حرف د و مدخل دکان رسیده است. این دانشنامه که دانشنامه‌ای عمومی درباره اسلام و جهان اسلام است، شامل مقالاتی در موضوعات ادبیات فارسی و عربی، تاریخ اجتماعی، تاریخ اسلام و ایران و جهان اسلام، معاصر، تاریخ علم، فلسفه، عرفان، کلام و ادیان و فرق، فقه و اصول، قرآن و حدیث و اخلاق، هنر و معماری است. اما در عین حال مقالات این دانشنامه با آنکه عمومی است، تخصصی هم هست، یعنی مقاله هر موضوع در رشته خود از جنبه تخصصی تألیف شده است.

در این دانشنامه، مباحث و موضوعات قرآنی، جایگاه ویژه‌ای دارد. چنانکه حجم زیادی از مدخل‌های این دانشنامه مدخل‌های قرآنی است و در مفاهیم فقهی، فلسفی، کلامی و عرفانی نیز ابتدا مباحث قرآنی مرتبط با آن مفاهیم بررسی شده است. مدخل‌های قرآنی این دانشنامه در چند دسته قرار دارد:

۱) معرفی سوره‌ها و آیه‌های نامدار. مقالات معرفی سوره‌ها در این دانشنامه، دارای مباحث مستوفی و جامع است و سوره‌های قرآن از دیدگاه علوم قرآنی، قرائات و تفاسیر قرآن نوشته شده و مطالب مهم و ضروری درباره سوره‌ها در آن‌ها آمده است. برخی از مهم‌ترین آیه‌های نامدار مانند: آیه تطهیر، آیه تبلیغ، آیه الکرسی و از

محسن معینی؛ بخش ده: تفسیر عرفانی شامل تفسیر فیضی - اشاری، تفسیر مبتنی بر عرفان نظری تألیف محسن قاسمپور؛ بخش یازده: تفسیر علمی تألیف شادی نفیسی؛ بخش دوازده: تفسیر و گرایش‌های تفسیری جدید تألیف گروه قرآن و حدیث بنیاد دایرةالمعارف اسلامی؛ بخش سیزده: پژوهش‌های تفسیری در جهان اسلام تألیف مهرداد عباسی؛ بخش چهارده: خاورشناسان و تفسیر تألیف محمدکاظم رحمتی.

● دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، که تألیف آن در سال ۱۳۶۲ش در مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی آغاز شد. مؤسس این مرکز سیدکاظم موسوی بجنوردی است که جمعی از بزرگ‌ترین استادان و محققان را در این مرکز گرد هم آورده و در گروه‌های مختلف این مرکز مشغول فعالیت علمی شده‌اند. موضوعات کلی مقالات این دایرةالمعارف عبارتند از: فقه و اصول، کلام، حدیث، رجال، اخلاق، ادیان، فرقه‌ها، منطق و فلسفه، عرفان، ادبیات، هنر و معماری و مردم‌شناسی، ریاضیات و نجوم، طب و دیگر موضوعات در گستره جهان اسلام. این دایرةالمعارف هم‌زمان به زبان عربی هم ترجمه می‌شود و تاکنون دو جلد انگلیسی هم از ترجمه مقالات آن منتشر شده است.

مقالات قرآنی این دایرةالمعارف مانند دیگر دایرةالمعارف‌ها در موضوعاتی مانند: معرفی تفاسیر و مفسران، قاریان و عالمان علوم قرآنی، مفاهیم قرآنی و سوره‌ها و آیه‌های نامدار، مفاهیم اخلاقی و از

به‌طور کامل تدوین شد و هم‌اینک متن کامل آن یکجا عرضه می‌گردد.

این دانشنامه دسترسی به جدیدترین اطلاعات را در حد یک دایرةالمعارف عمومی فراهم آورده و اولین اثری است که بدون کمک‌های دولتی و صرفاً با اتکا بر منابع بخش خصوصی به‌ویژه حمایت‌های مالی آقای سودآور منتشر شده است.

دانشنامه دانش گستر زیر نظر کامران فانی، محمدعلی سادات و علی رامین در موسسه علمی - فرهنگی دانش گستر تدوین شده و علاوه بر این سه تن، استادانی چون مرحوم ایرج افشار، دکتر نصرالله پورجوادی، بهاءالدین خرمشاهی و عبدالحسین آذرنگ نیز در مراحل مختلف تدوین این فرهنگ یار و مددکار مجموعه دست‌اندرکاران بوده‌اند.^۶

در این دانشنامه هم موضوعات قرآنی مانند دیگر موضوعات مرتبط با ایران و اسلام وجود دارد. معرفی یکصد و چهارده سوره قرآن، مفاهیم قرآنی، معرفی تفاسیر مهم و مفسران مشهور جهان اسلام و مفسران در قید حیات در ایران و جهان اسلام، مشاهیر قرآنی مانند قاریان و هنرمندان چه درگذشتگان و چه کسانی که در قید حیات هستند از جمله موضوعات مدخل‌های این دانشنامه است. این دانشنامه در ۱۸ جلد در تهران، موسسه دانش گستر روز، سال ۱۳۸۹ش چاپ و منتشر شده است. در سال ۱۳۹۲ش مختصری از این دانشنامه در یک جلد رحلی (سه ستون در یک صفحه) چاپ شده است.

● علاوه بر این دایرةالمعارف‌ها، می‌توان از فرهنگ‌نامهٔ کودکان و نوجوانان یاد کرد که زیر نظر توران میرهادی (خمارلو) و ایرج جهانشاهی، در شورای کتاب کودک، با همکاری گروه مؤلفان و مترجمان، از سال ۱۳۶۶ش آغاز به کار کرده و تاکنون حدود ۱۴ جلد آن چاپ شده و در آن مقالات قرآنی متناسب با زبان کودکان و نوجوانان نوشته شده است. همچنین در دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی که زیر نظر اسماعیل سعادت در فرهنگستان زبان و ادب فارسی تهیه و منتشر می‌شود و جمعی از محققان و استادان زبان و ادبیات فارسی مقالات آن را تألیف کرده و می‌کنند، مقالات مرتبط با قرآن نیز به چشم می‌خورد، مانند: معرفی عالمان علوم قرآن نظیر راغب اصفهانی، و معرفی تفاسیر و ترجمه‌های مهم قرآنی چون تفسیر سورآبادی و غیره. تاکنون ۴ جلد از این دانشنامه چاپ شده است.

دایرةالمعارف‌های قرآنی

● دانشنامهٔ قرآن و قرآن‌پژوهی، این دانشنامه که می‌توان آن را سرآمد دایرةالمعارف‌های قرآنی دانست به کوشش بهاءالدین خرمشاهی و همکاری ۱۷ تن از مؤلفان و قرآن‌پژوهان در ۲ جلد و مشتمل بر ۳۶۰۰ مقالهٔ کوچک و بزرگ در سال ۱۳۷۷ش به چاپ رسید. نیمی از مقالات آن معارف و مفاهیم و اصطلاحات خود قرآن است و نیمی از آن دربارهٔ قرآن و قرآن‌پژوهی. در این دانشنامه سعی شده است از طول مقالات کاسته شود

این قبیل است. مقالهٔ مفصل تفسیر در این دایرةالمعارف (جلد پانزدهم) تألیف دکتر احمد پاکتچی با نگاهی متفاوت از مقالهٔ تفسیر در دانشنامهٔ جهان اسلام نوشته شده است. برخی از تفاسیر مهم شیعه و سنی نیز در جلد پانزدهم این دایرةالمعارف معرفی شده است.

دانشنامهٔ دانش گستر، دانشنامه‌ای هجده جلدی است که تألیف و ترجمهٔ مدخل‌های متنوعی در عرصهٔ اطلاعات عمومی به زبان فارسی است. این اثر گامی تازه در راه برآوردن نیازهای فرهنگی جامعه و بعد از دایرةالمعارف مصاحب اولین دانشنامه به زبان فارسی است که مقالاتی از حرف الف تا ی را داراست. این دانشنامه مجموعاً شامل ۵۹۰۰۰ مقاله است که ۴۰ درصد آن یعنی ۲۳۰۰۰ مقاله مربوط به ایران و جهان اسلام و ۶۰ درصد یعنی ۳۶۰۰۰ مقاله مربوط به مناطق و فرهنگ‌های دیگر جهان است.

در واقع حدود ۶۰ درصد از حجم دانشنامه از منابع معتبر خارجی ترجمه شده و ۴۰ درصد باقی مانده که حوزه‌های ایران و اسلام را در بر می‌گیرد، توسط مؤلفان ایرانی تألیف شده است. این دانش نامه حاصل ۸ سال کار مستمر ۳۰۰ مؤلف و مترجم شناخته‌شده ایرانی است در ۱۸ جلد و بیش از ۱۵ هزار صفحه، با ۶۷ هزار مدخل و ۲۰ هزار تصویر که در قطع وزیری و با جلد زرکوب منتشر شده است. بر خلاف دایرةالمعارف‌های دیگر در کشور ما، که معمولاً تدوین آن‌ها ده‌ها سال به درازا می‌انجامد و جلدهای آن به تدریج در اختیار استفاده‌کنندگان قرار می‌گیرد، دانشنامهٔ حاضر در طول هشت سال

و به تعداد و تنوع مقالات افزوده شود، و این کتاب به صورت یک «مرجع حاضر جواب» یا یک «مرجع زودباب» برای عامه مردم تألیف و منتشر شود. همچنین سعی شده است که مدخل و مطلب مهم یا مفید و معتناهی از قلم نیفتد. البته بدیهی است که از یک اثر دو جلدی و پر مدخل که میانگین طول مقالاتش حدوداً یک ستون است، انتظار نمی‌رود که آخرین حرف و جامع‌ترین تحقیق را در هر زمینه عرضه بدارد و کمبود و کاستی نداشته باشد. به عبارت دیگر، این اثر عالمی و عامداً طبق ذوق و توقع همگان تنظیم و تدوین شده است، نه بر وفق سلیقه دیرپسند خواص علما و اهل تحقیق، که خود به اصلی‌ترین منابع در هر زمینه دسترسی دارند و آب را از سرچشمه می‌خورند.

نگارش مقالات این دانشنامه با همکاری ۱۷ مؤلف، از فروردین ماه سال ۱۳۷۶ش آغاز شده و عمدتاً در بهار سال ۱۳۷۷ش به پایان رسید، مگر نگارش کمبودها و افتادگی‌ها که تا آخرین مراحل حروف‌نگاری هم ادامه داشت. اینک به اختصار محتویات این دانشنامه را مقوله‌وار و با ذکر نمونه‌هایی برای هر مقوله، مطرح و معرفی می‌کنیم:

۱) اعلام قرآن، شامل: الف) اعلام تاریخی، مانند: یکایک پیامبران یا نیکانی چون لقمان، ذوالقرنین و کسانی که اشاره و تلمیحی به آن‌ها هست؛ و ب) اعلام جغرافیایی، مانند: مدینه، مکه، و مدین، غار حرا، بحر احمر، حدیبیه، صفا و مروه، مسجدالحرام، مسجدالاقصی، بیت المقدس، مصر.

معاد، بهشت، جهنم، صراط، میزان، لوح، قلم، عرش، کرسی، بیت المعمور، رق منشور، اعراف، جن، کرامات، شق القمر، وحی، حور، غلمان.

۹) اقوام و طوایف، مانند: مهاجران، انصار، بنی‌امیه، قریش، بنی‌اسرائیل، بنی‌قریظه، عاد، ثمود.

۱۰) ادیان و مذاهب و فرقه‌ها و مکتب‌ها، مانند: اسلام، یهود، نصاری، مجوس، صابئین، شیعه، معتزله، خوارج، مرجئه، حروفیه، زیدیه، شیخیه، احمدیه (قادیانیه)، اخباریه، مکتب تفکیک

۱۱) وقایع تاریخی، مانند: یکایک غزوات پیامبر (ص)، صلح حدیبیه، افک

۱۲) علوم و فنون قرآنی، مانند: مکی و مدنی، اسباب و شأن نزول، ناسخ و منسوخ، اعجاز قرآن، قصص قرآن و تاریخ قرآن.

۱۳) فرهنگ آفرینی قرآن، شامل: مقاله‌ای با همین عنوان،

قرآن و ادب عرب، قرآن و ادب فارسی، حافظ و قرآن، سعدی و قرآن، ناصر خسرو و قرآن، سنایی و قرآن و غیره، شعر معاصر فارسی و قرآن، فرهنگ عامه و قرآن، ختم قرآن، ختم انعام، دعا‌های قرآنی و ده‌ها مقاله دیگر.

۱۴) قرآن پژوهی، معرفی تحقیقات و آثار و کتب قرآنی، شامل: معرفی تفسیرها، که در حدود ۳۰۰ تفسیر از مفسران شیعه و اهل سنت، اعم از فارسی یا عربی، قدیم یا جدید، معرفی شده است.

۱۵) قرآن پژوهان از جمله و در رأس همه یکایک چهارده

معصوم (علیهم السلام)، خلفای راشدین، صحابه بزرگ و قرآن‌شناسان، مفسران اعم از شیعه و اهل سنت، مترجمان قرآن به هر زبانی و معرفی قرآن پژوهان اعم از مشهور (از ابن عباس و مجاهد گرفته تا علامه طباطبائی و دکتر وهبه زحیلی و مرحوم مغنیه) تا نامشهور یعنی محققانی که حداقل یکی دو اثر قرآنی چاپ شده داشته‌اند. نزدیک به یک هزار زندگینامه از قرآن پژوهان قدیم و معاصر در این دانشنامه آمده است. البته آنچه ارزش این دانشنامه را بالا می‌برد وجود حدود دویست زندگینامه خودنوشت در این دانشنامه است.

۱۶) قواعد و عبارات‌های معروف، نظیر: «القرآن یفسر بعضه بعضاً»، «یاک اعنی و اسمعی یا جاره»، «من خوطب به»، «راعتا/ انظرنا»، سمعنا و عصینا» و غیره.

۱۷) قرآن و هنر، با معرفی بیش از دویست قرآن خطی نفیس، معرفی قرآن‌های هنری و تاریخی مانند قرآن عقیق و غیره.

۱۸) نهادهای قرآنی، مانند: دارالقرآن‌ها، دارالحفاظ، مجالس درس/ تفسیر قرآن، ناشران قرآنی، مجمع ملک فهد، مرکز ترجمه قرآن (در قم)، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مرکز فرهنگ و معارف قرآن و غیره.

۱۹) بلاغت و نحو قرآن، نظیر: فعل، فاعل، مسند و مسندالیه، تشبیه، استعاره، مجاز و صدها اصطلاح دیگر.

سروراستار این دانشنامه، یکی از ادیبان و قرآن پژوهان بزرگ معاصر جناب بهاء‌الدین خرمشاهی است که در سال ۱۳۷۶ش به

۲) احکام قرآن (فقه و آیات الاحکام)، مانند: وضو، تیمم، حج، امر به معروف و نهی از منکر، خمس زکات، ایلاء، ظهار، جزیه، نکاح، طلاق، رضاع، متعه (از دواج موقت).

۳) سوره‌های قرآن: معرفی یکایک سوره‌های قرآن زیر نام سوره و برای آنکه این یک‌صدوچهارده سوره طبق حروف الفبا پراکنده نشوند، همه همراه با لفظ سوره آمده و طبق ترتیب و توالی و نظم قرآنی ارائه شده‌اند.

۴) آیه‌های نامدار، یعنی آیاتی که عنوان مشهوری دارند، مانند: آیه نور، آیه‌الکرسی، آیه تیمم، آیه وضو، آیه تطهیر، آیه نفی سبیل، آیه اکمال دین و ... که جمعاً ۹۹ آیه معرفی شده همراه با شرح و بسط لازم و کافی.

۵) اصطلاحات و تلمیحات ادبی، مانند: نار ابراهیم، حکمت لقمان، قمیص (پیراهن) یوسف، بیت العنکبوت، بضاعت مزجات، سوط عذاب و ده‌ها نظیر آن‌ها.

۶) اخلاق قرآنی، اعم از اخلاق حمیده مثل: احسان، تواضع، راست‌گویی و اخلاق رذیله مثل: طمع، بخل، ریا، دروغ‌گویی، زنا، مساحقه، لواط.

۷) کلمات کلیدی یا وجوه و نظائر، یعنی کلماتی که دارای چندین معنی‌اند، مانند: سوء، امر، کتاب، بیت، ریج، حکمت، و جمعاً بیش از یک‌صد مقاله.

۸) موجودات یا امور غیبی و قدسی، مانند: آخرت، قیامت،

درخواست ایشان جمعی از محققان و قرآن‌پژوهان در شهرهای مختلف مانند تهران، قم و مشهد، مقالات مختلفی برای این دانشنامه تألیف کردند. خود جناب خرمشاهی نیز حدود یکصد و بیست مقاله از این دانشنامه را نوشته‌اند. نام قرآن‌پژوهان و همکاران این دانشنامه عبارت است از:

- ۱) آقای حمیدرضا آذیر، مترجم و ویراستار آثار عدیده، با نگارش بیش از چهارصد مقاله در زمینه بلاغت و نحو و معرفی آثار قرآن‌پژوهی و قرآن‌پژوهان در مشهد مقدس.
- ۲) آقای مسعود انصاری، از علمای صاحب فتوای اهل سنت، مترجم قرآن کریم به فارسی، با نگارش بیش از چهارصد مقاله در زمینه مفاهیم قرآنی، تفسیر و مفسران اهل سنت.
- ۳) حجة الاسلام سید محمدعلی ایازی، صاحب آثار قرآن‌پژوهی عدیده به فارسی و عربی، از فضایی حوزه علمیه قم، با نگارش بیش از دویست مقاله در زمینه تفسیر و مفسران شیعه.
- ۴) خانم سامیه بصیر مژدهی، از ادبا و ادب‌پژوهان و مثنوی‌پژوهان معاصر، از نویسندگان دانشنامه ادب فارسی، با نگارش بیش از ده مقاله در زمینه قرآن و ادب فارسی.
- ۵) آقای جویا جهانبخش، از ادبا و فضایی جوان و امیدآفرین از حوزه علمیه اصفهان، و شاهنامه‌پژوه، با نگارش یکصد مقاله در معرفی رجال و آثار قرآن‌پژوهی.
- ۶) آقای فرزاد حاجی میرزایی، از فضایی اهل سنت، و از

۱۴) آقای محسن معینی، قرآن‌پژوه و ادب‌پژوه، نویسنده کتاب فرهنگ امثال و تعابیر قرآنی، نگارنده حدود هزار مقاله در زمینه مفاهیم قرآنی، اصطلاحات و تلمیحات قرآنی، آیه‌های نامدار، زندگینامه‌ها، اخلاق و موضوعات دیگر.

۱۵) آقای حامد ناجی، از فضایی برجسته حوزه علمیه اصفهان، محقق و مصحح چندین اثر فلسفی از ملاصدرا، میرداماد، ملاهادی سبزواری، نگارنده مقالات اسماء الحسنی و فقه قرآن (در حدود دویست و پنجاه مقاله).

۱۶) آقای محمدعلی هاشم زاده، محقق و کتاب‌شناس و کتاب‌نامه‌نگار در حوزه قرآن‌پژوهی، از همکاران مرکز فرهنگ و معارف قرآن در قم، نگارنده بیش از ده کتاب‌شناسی موضوعی برای این دانش‌نامه.

عده‌ای دیگر از صاحب‌نظران و محققان به درخواست سرویراستار این دانشنامه مقاله یا مقالاتی در زمینه مورد مطالعه و تحقیق خود نوشته‌اند که نام آن‌ها در ذیل مقالات آمده است. راقم این سطور به‌طور مستقیم شاهد تلاش، دلسوزی، و تشویق مداوم جناب آقای خرمشاهی در راه تألیف و تدوین این دانشنامه بودم و همواره به همت سترگ ایشان غبطه می‌خورم و به ایشان درود می‌فرستم. چاپ اول این کتاب در ۵۵۰۰ نسخه توسط انتشارات ناهید و دوستان در سال ۱۳۷۷ش صورت گرفت و تاکنون چندین بار تجدید چاپ شده است.

• دانشنامه قرآن کریم، دایرةالمعارفی درباره قرآن که جمعی از قرآن‌پژوهان غربی مقالات آن را نوشته‌اند و زیر نظر الیور لیمن گردآوری شده است. این کتاب حاوی مقالاتی درباره قرآن تألیف ۴۳ استاد دانشگاه و کارشناس قرآنی است که هر یک به تناسب تخصص خود، مدخل یا مدخل‌هایی را تألیف کرده‌اند. نویسندگان برخی از مقالات مسلمان و برخی دیگر از پیروان سایر ادیان بوده‌اند. مدخل‌های این کتاب یک جلدی در ترجمه فارسی از مدخل آخر تا یهودیت است. در این کتاب از شیوه ارجاع به مداخل مرتبط استفاده شده و نام هر مؤلف در پایان مقاله آمده و در ابتدا نام ویراستاران کتاب نیز ذکر شده است. ترجمه فارسی این کتاب را محمد حسین وقار در سال ۱۳۹۱ش در تهران مؤسسه انتشارات اطلاعات به چاپ رسانده است.

• دایرةالمعارف قرآن کریم، از جدیدترین دایرةالمعارف‌های قرآنی که هنوز به پایان نرسیده و جلد‌های آن هر یک پس از دیگری به چاپ می‌رسد و دفتر تبلیغات اسلامی قم متکفل تهیه و چاپ آن است.

جلد اول این دایرةالمعارف از مدخل «آب» تا «ابوصرمه» را در بر داشته و مرکز فرهنگ و معارف قرآن، آن را تهیه کرده و بوستان کتاب قم در سال ۱۳۸۲ش آن را چاپ کرده است. در این دایرةالمعارف که تاکنون ۹ جلد آن و تا مدخل «جمع» منتشر شده، مدخل‌ها در سه حوزه اصلی «موضوعات و مفاهیم قرآنی»، «اعلام قرآنی»، و «علوم

مترجمان کوشا و کاردان، با نگارش بیش از ششصد مقاله در معرفی علوم قرآنی و کتاب‌های قرآنی.

۷) آقای قوام الدین خرمشاهی، خوشنویس و مصحح مثنوی بر اساس نسخه قونیه، با نگارش بیش از سیصد مقاله در زمینه معرفی سوره‌ها و اعلام قرآنی.

۸) آقای دکتر ابوالقاسم رادفر، استاد ادب فارسی در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، با نگارش کلیه مقالات مربوط به ترجمه قرآن و معرفی قرآن‌پژوهان شبه قاره.

۹) آقای محمود سمردی، متخصص علوم قرآنی و استاد رشته قرآن و حدیث، با نگارش بیش از یکصد و ده مقاله در شرح کلمات کلیدی قرآن، از نظرگاه وجوه و نظایر.

۱۰) آقای حسن سید عرب، فلسفه‌پژوه، از همکاران دایرةالمعارف تشیع و دانشنامه جهان اسلام، با نگارش حدوداً یکصد مقاله در معرفی خاورشناسان قرآن‌پژوه.

۱۱) آقای عبدالحسین شهیدی صالحی، از همکاران دایرةالمعارف تشیع، با نگارش بیش از یکصد مقاله در زمینه زندگینامه‌ها و آثار قرآنی.

۱۲) آقای حسین فعال عراقی، ادیب و ادب‌پژوه، صاحب چند تحقیق قرآنی، با نگارش حدوداً سیصد مقاله زندگینامه.

۱۳) آقای سیامک مختاری، حافظ قرآن کریم و قرآن‌پژوه، نگارنده حدود پنجاه زندگینامه.

قرآن» برگزیده شده است.

شکل مدخل‌ها هم در این دایرةالمعارف بدین گونه است که اگر اصطلاح خاص قرآنی، در زبان فارسی مشهور باشد - حتی اگر معادل فارسی آن نیز رایج باشد - برای ترویج فرهنگ قرآن، اصطلاح خاص قرآنی مدخل شده و نه معادل فارسی آن؛ مانند مغفرت که مدخل اصلی است و از آمرزش به آن ارجاع داده شده است. مفاهیم و موضوعاتی که به‌طور مستقیم در قرآن آمده، لزوماً مدخل قرار گرفته، مفاهیم انتزاعی نیز چنانچه به آیه‌ای از قرآن مستند باشد، مدخل شده است مانند: آثار باستانی.

در برخی مفاهیم که واژه دارای دو یا چند بار معنایی است، سعی شده در مدخل‌های مختلف یا در همان یک مدخل معانی مختلف آن واژه بررسی شود. برای مثال واژه فتنه در عرف فارسی زبان به معنای آشوب‌افکنی است، اما در قرآن علاوه بر این به معنای امتحان نیز دلالت دارد. بنابراین مدخل فتنه در این دایرةالمعارف به همان معنای عرفی اشاره دارد و معنای دوم واژه فتنه در مدخل امتحان توضیح داده شده است.

حتی الامکان سعی شده است تا شکل مدخل‌ها به صورت اسم مصدر بیاید و برای عنوان‌های جامع چند نفر، عنوان اصلی همان عنوان جامع است و افراد زیرمجموعه جداگانه مدخل نشده‌اند، مانند: اصحاب کهف که افراد زیرمجموعه آن مانند تلمیخا یا دیگران در مقاله اصحاب کهف بحث شده‌اند.

مقالات این دایرةالمعارف در سه سطح کوتاه (تا هزار کلمه)، متوسط (از هزار تا پنج هزار کلمه) و بلند (افزون از پنج هزار کلمه) تألیف شده‌اند و حجم هر مقاله متناسب با جایگاه و اهمیت موضوع آن تعیین می‌شود.

در این دایرةالمعارف، در مدخل‌های مختلف، برای حفظ اصل بی‌طرفی و علمی‌بودن مقالات، همه آرا و دیدگاه‌های مهم و مبنایی در هر موضوع به صورت مستند و بدون افزایش و کاهش آورده شده، سپس نقدهای علمی وارد بر هر دیدگاه ذکر شده و آرای موافقان و مخالفان بدون تصرف و ارزش‌داوری نقل شده است. شیوه طرح مطالب در هر مقاله به گونه‌ای است که به آرا و عقاید خاص مذاهب و مکاتب اسلامی احترام گذاشته‌اند و سعی شده نقد دیدگاه‌های غیرشیعی یا غیرمشهور با روش منصفانه و علمی صورت گیرد تا از هر نوع تشنج یا دامن زدن به اختلافات مذهبی پرهیز گردد.

مباحث فقهی مطرح در این کتاب جنبه کاربردی داشته و لزوماً جنبه فتوایی ندارد. در مباحث تاریخی، گاه گزارش‌هایی آمده که از لحاظ ارزشی مورد تأیید نیست؛ اما جنبه علمی بحث اقتضا کرده آن‌ها را نقل کنند، بنابراین سعی شده در این گونه موارد به قدر کافی آن نظرها نقادی شود.

منابع مقالات علاوه بر کتاب‌های چاپی و مقالات مجلات، کتاب‌های خطی، رساله‌ها و پایان نامه‌های معتبر نیز بوده است. آدرس‌های کتاب‌ها به جلد و صفحه است و در زیر صفحه و پاورقی

اقسام عنوان کلی، چنانچه خود اصطلاح باشند، جداگانه مدخل قرار گرفته‌اند، مانند: نماز جمعه. در عین حال، عنوان کلی نماز نیز خود مدخل جداگانه‌ای است. عنوان‌هایی مانند جبر و اختیار که به شکل عطفی مصطلح‌اند و پیوندشان در بحث و تحقیق به اندازه‌ای است که جدایی آن دو موجب نقص یا تکرار مطالب می‌شود، به همین صورت مدخل شده‌اند و در عین حال جزء دوم نیز جداگانه مدخل قرار گرفته و به آن ارجاع داده شده است، مثلاً: اختیار ← جبر و اختیار.

اعلام این دایرةالمعارف شامل اشخاص، اشیا، مکان‌ها، زمان‌ها، حوادث و گروه‌های خاص هستند. یعنی هم اعلام مصرح در قرآن و هم اعلام غیرمصرح که در روایات و تفاسیر و کتاب‌های اسباب نزول مراد اشاره‌های قرآنی بوده‌اند، مانند ابوجهل، در این دایرةالمعارف مدخل شده‌اند. علاوه بر این برخی عناوین که به اعلام اضافه شده، در صورتی که از شهرت برخوردار بوده‌اند جداگانه مدخل شده‌اند، مانند: برادران یوسف.

موضوعات علوم قرآنی از دیگر عناوین مدخل‌های این دایرةالمعارف است، مانند: محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ، اسباب نزول، تاریخ قرآن و حجیت ظواهر قرآن و غیره. اسماء و صفات خداوند که در قرآن به تصریح آمده‌اند و اسماء و صفاتی که در روایات معصومین علیهم السلام به آن‌ها تصریح شده و برگرفته از آیات قرآن بوده‌اند مانند امر، نیز مدخل شده‌اند.

آمده است و در پایان هر مقاله منابع مقاله معرفی شده است. شکل کامل معرفی منابع در جلد‌های بعد در پایان مقاله آمده ولی در جلد اول در پایان جلد منابع به صورت کامل معرفی شده است.

مؤلفان این دایرةالمعارف جمعی خاص و محدود از محققان حوزه و دانشگاه هستند که بیشتر آن‌ها از اعضای مرکز فرهنگ و معارف قرآن‌اند، اما گاهی برخی از مقالات را افرادی خارج از مرکز تألیف کرده‌اند.

پی‌نوشت‌ها:

۱. عضو هیئت علمی بنیاد دایرةالمعارف اسلامی
۲. نفائس الفنون، ج ۱، ص ۱۴-۲۱؛ دایرةالمعارف فارسی، ج ۱، بخش ۲، ص ۳۰۴۱؛ زبدة‌الآثار، محمدعلی طبری، ص ۴۰۹؛ «طبقه بندی علوم در جهان اسلام»، علی رفیعی علامرودشتی، نامه فرهنگ سال چهارم، ش اول، بهار ۱۳۳۳، شماره مسلسل ۱۳، ص ۱۱۱-۱۲۷.
۳. «طبقه بندی علوم در جهان اسلام»، علی رفیعی، نامه فرهنگ ش ۱۳، ص ۱۱۱-۱۲۷.
۴. دایرةالمعارف فارسی، ج ۲، ص ۲۲۲۲.
۵. دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، ۱/ ۱۰۳۵-۱۰۳۶.
۶. لیلا ذوالقدری، تارنمای دانشنامه جهان اسلام.

